

et Kettler jättis 1560. aasta augustis sissepiiratud Viljandi meelega abistamata, et vana konkurenti Fürstenbergi kõrvaldada: on teavet nurjunud abistamispuuetest ning pealegi oli Liivimaa võimsaim linnus ordule lihtsalt liiga oluline (lk 421–422).

Igal juhul kummutab „Ordu sügis“ müüdi, nagu olnuks ordu vältimatul allakäiguteel olev, eesmärgi minetanud ja hukule määratud organisatsioon. See „käsknike liit“ suutis reformatsiooniajastu turbulentsetes oludes üldiselt edukalt kohaneda. Probleemiks osutusid aga välispoliitilised olud, mis muutsid Liivimaa kui Püha Rooma riigi vaimus ja vormis territoriaalsete struktuuride eksootilise saarekese eksisteerimise Läänemere idakaldal üha probleemsemaks. Ordu ei suutnud ei sõjaliselt ega diplomaatiliselt vastata välissurve järsule kasvule 1550. aastate teisel poolel (lk 474).

„Ordu sügist“ võib liialduseta pidada üheks kaalukaimaks teoseks 16. sajandi Liivimaa ajaloost, mis on käesoleval sajandil ilmunud. Sellest põhjalikust, teaberikkast ja kontekstiteadlikust käsitlusest peaks kindlasti saama standardteos ordu viimaste kümnendite kohta ning see võiks eeskujuks olla ka üldkäsitlustele teistest Liivimaa härrustest, näiteks Riia peapiiskopkonnast. Kindlasti vääriks see kas saksa või inglise keeles kättesaadavaks tegemist ka rahvusvahelisele uurijaskonnale. Loodetavasti ei tähenda „Ordu sügis“ ilmumine, et Juhan Kreem oleks öelnud kõik, mida ta ordu 16. sajandi kohta öelda soovis. Pigem tahaks seda pidada harukordselt tõhusaks vahekokkuvõtteks seni tehtud tööst.

Kui keskaegne Tallinn kohtus varauusaegse Rootsiga

Enn Küng. Mercuriuse ja Marsi vahel. Hansalinn Tallinn Rootsi riigi haardes 1561–1632. Tallinna Linnaarhiivi toimetised 16. Tallinn: Linnaarhiiv, 2022, 526 lk.

Kaarel Vanamölder*

■ 2023. aasta alguses pälvis Enn Küng Eesti riigi teaduspreemia. Tegemist on kõige mainekama tunnustusega tippvormis teadlasele Eestis, mida antakse eelneva nelja aasta jooksul valminud ja avaldatud parimate teadustööde eest. Auhinnatud kirjutiste tsükli teemaks oli Tallinna ja Stockholmi keskvoimude poliitilised, sõjalised, õiguslikud ning majanduslikud suhted 16. sajandi teisest poolest kuni 17. sajandi alguseni. 2022. aasta suvel ilmunud monograafia „Mercuriuse ja Marsi vahel“ sobitub seega nii ajaraamide kui ka käsitletud teemade ringi poolest samasse valimisse ning on ilmselt ka selle *grande finale*. Nagu Enn Küng ise on väljendanud, on tegemist tema viimase viie aasta kaalukaima uurimusega, milleks ta on materjali kogunud umbes kuus-seitse aastat (lk 35).

Raamatu tagakaanelt võib lugeda, et autori eesmärgiks oli vaadelda, kuidas Tallinn 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi esimesel kolmandikul toimis kiirelt areneva Rootsi rahvusriigi koosseisus. Teos küsib, mida õiguslikus, majanduslikus ja sõjalises mõttes tähendas Tallinnale minek Rootsi võimu alla 1561. aastal.

* Kaarel Vanamölder (1981), PhD, Tallinna Ülikool, kommunikatsiooni- ja praktilise ajaloo dotsent ning ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskuse teadur, kaarel.vanamolder@tlu.ee

Teos jutustab niisiis loo uue ja vana maailma kohtumisest, kokkupõrkest ja põimumisest, kus keskaegne Tallinn oma väljakujunenud traditsioonide, ilmavaate, võrgustike ja positsiooniga on vanem, et mitte öelda eilne päev. Äsja laienemist alustanud, paljuski veel kodukootud, „vana Euroopa“ silmis barbaarne ja tundmatu, pealegi järjepanu sõdiv Rootsi kujutab homset – alles vormumisjärgus varauusaegset riiki, mille haare, ambitsioonid ja taotlused on hoopis mujal.

Käsitlus algab 1561. aastaga, mil Erik XIV (1533–1577) kinnitas Tallinna privileegid, ja lõpeb Gustav II Adolphi (1594–1632) surma-aastal, kui seisusid kuninga kavandatud reformid linna autonoomia piiramiseks ja rahalise kontributsiooni suurendamiseks riigi sõjakoormiste katmiseks. Vahest võinuks põgusalt peatuda sellelgi, milliseks kujunes Tallinna olukord järgneval, kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse ajal (1632–1644), mil senine keskvoimu surve kadus ja linnale tagati laialdane autonoomia. See selgitaks ka paremini raamatu seatud ajaraami, mis praegusel kujul jääb eriti lõpu osas temaatikaga vähem kursis olevale lugejale ähmaseks.

Intrigeeriv on raamatu laiendpealkiri „Hansalinn Tallinn Rootsi riigi haardes“. Haardesse kas võetakse, haardes ollakse või haardest vabanetakse; haare vajab vähemalt kaht osapoolt: aktiivsemat haarajat ja passiivsemat haaratavat. See suhe ei ole mingil juhul võrdne. Juba niiviisi sõnastatud pealkiri seab ette paika käsitluspositsiooni, kus peategelane Tallinn on justkui nõrgem ja Rootsi riik või selle valitsejad tugevam pool.

Tallinna valikuid aastatel 1558–1561 uue turvet pakkuva isanda otsinguil ning Rootsi kasuks otsustamist on varasemalt käsitletud pigem positiivses, rootsimeelses võtmes vabatahtliku liitumisena, n-ö *win-win* tehinguna. Kõng keskendub aga juba liitumisjärgsele ajale, mil varem hansalinnana suhteliselt laialdast autonoomiat nautinud Tallinn pidi tunnustama ja vastu seisma uue isanda katsetele sekkuda linnaelu kõikidesse valdkondadesse. Historiograafilises plaanis ei ole selles otseselt midagi päris uut, aga nagu tõdeb ka autor, ei ole Tallinna ja Stockholmi kesk-

võimude suhetele 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi algul pühendatud seni ühtegi terviklikku monograafilist uurimust (lk 22). Teos näitab, kuidas ja milliste teemade kaudu kulges kahe osalise dialoog ehk „kõievedu“ (lk 452), mille käigus pidi Tallinn nii mõneski küsimuses järele andma. Seega võib tõepoolest kõnelda riigi järjest tugevnevast haardest linna ümber.

Raamat koosneb kuuest peatükist. Esimeses käsitletakse Tallinna õiguslikku asendit Rootsi riigis, kus peamiseks küsimuseks on Tallinna ja Rootsi keskvoimu vaidlused linna privileegide kinnitamise ja nende ulatuse ümber. Teises peatükis teeb autor mõneti ootamatu ja lugejat hoiatamata sisuhüppe, sukeldudes rahakasutuse üksikasjadesse Tallinnas. Ekskurs on põhjendatud, kui arvestada, et ühel või teisel viisil taandus enamik vaidluspunkte linna ja krooni vahel rahale ning uus võim tähendas muudatusi ka senises rahandussüsteemis. Järgmised kaks peatükki kuuluvad sõjaajaloo valdkonda, ehkki ka neis on selgelt hoomatav majanduslik dimensioon. Nii vaadeldakse kolmandas peatükis Tallinna rahalist ja materiaalist panust Rootsi sõjamajandusse ning neljandas käsitletakse Tallinna sõjalisi kohustusi ja Rootsi garnisoni suurust linnas. Nn Põhjalaade saja-aastase sõja sündmused jõuavad siiski teose kaante vahele tallinlaste ja linna palgatud sõdurite (nn mõisameeste) vahendusel, keda kohustati sõjakäikudel isandale järgnema. Kaks viimast peatükki keskenduvad juba puhtalt kaubandusele, käsitledes Tallinna ja Narva sellealast vastasseisu, ning viimases peatükis vaadeldakse Tallinna viljakaubandust käsitletaval perioodil. Kuid ka siin on tooni andvaks või „segavaks“ faktoriks riik, kes püüab suunata isepäist linna endale sobivas suunas. Ühel või teisel viisil on käsitlus seotud majandusajalooga, mis on autori uurijaprofiili arvestades ootuspärane. Vaimu- või kultuurielu jmt „pehmeid“ valdkondi raamatus eriti ei kohta.

Käsitlus tugineb muljetavaldavalt võimsale primaarallikalisele baasile, mis annab raamatule ilma igasuguse kahtluseta püsiva väärtuse. Lisaks n-ö koduarhiivile (Tallinna Linnaarhiiv) on kaasatud hulgaliselt mater-

jale Rootsi Riigiarhiivist Stockholmis, Eesti Rahvusarhiivist Tartus, Läti Riiklikust Ajalooarhiivist Riias ning ka Wismari arhiivist. Juba Tallinna Linnaarhiivis originaalallikadena säilinud arhiivianes on erakordselt rikkalik ja mitmekesine ning ilmselt oleks võimalik ka ainuüksi sellele tuginedes raamatus püstitatud probleeme väga põhjalikult avada. Kuid nagu näha, autorile sellest ei piisanud. Kaasates primaarallikaid teistest mäluasutustest, on saavutatud harvaesinevalt suur faktitihedus ning avar ja uudne käsitlusdimensioon. Teoses ei avane mitte üksnes Tallinna, vaid tegelikult ka Rootsi riigi enda vaatenurgad ja tegutsemismotiivid, tõstes õigupoolest mõlemad nägelevad pooled peategelase rolli. Sageli toimub see dialoogi vormis: kuningas adresseerib sõnumi kas otse või kohapealset võimuesindajat instrueerides Tallinna raele, kes siis omakorda läkitusele vastab jne.

Valdavalt primaarallikatest on ammutatud ka tabelite ja jooniste (kokku 37) kujul esitatud detailne pilt rahakursside, linna laenude, laekunud tollirendirahade, garnisoni sõdurite arvu, viljakaubanduse statistika jms kohta, jäädes seeläbi tulevaste uurimuste nurgakivideks. Küngi väljendatud tänulikkus „neile kaugete aegade bürokraatidele, kes on endast maha jätnud ühelt poolt hindamatu, teiselt poolt hoomamatu kirjaliku pärandi“¹ on mõistetav.

Primaarallikate väga rohke kasutamine lisab käsitlusele tihedust, kuid ühtlasi ka mõneti roiutab. Lugeja ees rullitakse lahti Tallinna ja Rootsi kuningate vaheline kemplemine kohati kuude, kohati nädalate rütmis ja tiheduses. Näeme ajastule iseloomulikku ülimat väiklust ja jäärapäisust, soovimatust teineteisele vastu tulla, iga hinna eest omast kinnihoidmist, jõupositsioonilt ähvardusi, ummikusse jooksnud initsiatiive ja muidugi lõputuna tunduvat vaidlust iga taalri pärast. Teost on võimalik kasutada ka hoopis teistsuguste teemade, näiteks varauusaegsete

retooriliste žestide avamisel – levinud põhjenduseks kohustustest kõrvale hiilida tuuakse alalõpmata lokkavat „viletsust ja vaesust“, mis ei võimaldavat linnal ka kõige vähesemal määral kuninga nõudmisi rahuldada. Hetkel, mil linn oma sõnutsi hinge vaagub, suudab mõni selle kaupmees ometi kroonile laenata suuri summasid jms. Täpselt samasugust pilti näeme ka 16.–17. sajandi Tartus², kus isandate sage vahetumine pealegi demonstreerib, et Rootsi kroon polnud teistest kuigivõrd parem ega halvem.

Teos on kirjutatud väga ladusalt ja on keeleliselt kõigiti nauditav, teksti rikastavad hästi valitud pildid ning peatükkide algust ilmetavad allikatsitaadid. Raamat algab Koguja sõnadega „Ei ole midagi uut päikese all“. Ammuste privileegide kangekaelne kaitsmine ja teisalt tulenev soov neid annulleerida või pisendada on tõesti ka Eesti ajaloo üheks korduvaks motiiviks.

Raamatu sisu on äärmiselt tihe ja kohati väga spetsiifiline, sestap suudavad tõenäoliselt vaid vähesed teose järjest kaanest kaaneni läbi lugema. Vahest olnuks lugeja-sõbralikum lisada peatükkide sisse/vahele kokkuvõtteid või sissejuhatusi, mis aitaks loo põhiliini paremini jälgida. Kindlasti võinuks allikaid tutvustavas osas selgitada, kas ja milliseid käsitluse suhtes relevantseid primaarallikaid töös kasutatud ei ole, ehk kas monograafiat saaks veel kuidagi täiendada või mingis suunas arendada.

Kindlasti saab „Mercuriuse ja Marsi vahel“ ohtralt kasutatavaks teoseks, mille järgi haarab käsi ühtvalu, kui on tarvis uurida Tallinna ajalugu vaadeldaval perioodil, fakte kontrollida või statistikale tugineda. On suur rõõm, et Enn Küngi raamat on ilmunud eesti keeles, kuid kindlasti tuleks see välja anda ka mõnes suurema lugejaskonnaga teaduskeeles.

¹ Eesti ajaloo kaasprofessor Enn Küng sai riikliku teaduspreemia humanitaarteaduste alal. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, 9.02.2023. <https://ajalugu-arheoloogia.ut.ee/et/sisu/eesti-ajaloo-kaasprofessor-enn-kung-sai-riikliku-teaduspreemia-humanitaarteaduste-alal> (14.03.2023).

² M. Laidre. Dorpat. Linn väe ja vaenu vahel 1558–1708. Tallinn: Argo, 2008.